

ДЕКОМУНІЗАЦІЙНІ СТРАТЕГІЇ УКРАЇНИ І ЛИТВИ ПІСЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ У 1990-Х РОКАХ: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ

Вагоме місце в історичних дослідженнях сучасності посідають наукові доробки, які розкривають різні аспекти політики пам'яті тієї чи іншої держави. Однією з провідних тем, яка постійно перебуває у полі зору науковців є аналіз стратегій декомунізації на теренах пострадянських країн. Ця проблематика сповнена гострих дискусій та контрверсійних поглядів щодо шляхів реалізації декомунізаційних практик. Як наслідок, серед багатьох науковців можна зустріти абсолютно полярні погляди щодо комуністичної спадщини: від повного заперечення самої ідеї декомунізації й до праворадикальних поглядів. Однак варто відзначити, що пори усю гостроту наукових дискусій декомунізаційні процеси на теренах колишнього СРСР набули незворотного характеру. Показовим у цьому сенсі є приклад Литви та України, які й до цього часу важливу увагу приділяють окресленій проблемі.

Водночас слід зазначити, що у більшості колишніх пострадянських республік декомунізація проходила дещо за схожими сценаріями. Так, на хвилі національного піднесення у Литві ще наприкінці 1980-х рр. почали прощатися з радянською символікою та відновлювати довоєнні пам'ятники, на кшталт Вітовту Великому [1]; топонімічним об'єктам почали повертати історичні або національні назви. Наприклад, у травні 1989-го м. Капсукас повернулося до релігійної назви Маріямполь, а місто Снечкус перейменували на честь озера – Висагінас [2; 3]. Невдовзі після проголошення незалежності, 11-14 червня 1990 р. молодь Каунасу повалила пам'ятники Ф. Дзержинського та В. Міцкевича-Капсукаса; 6 серпня 1990 р. у цьому місті демонтували ще й багатофігурну композицію «Чотири комуністи» [4]. Після подій у Каунасі незабаром розпочався знос пам'ятників в Алітусі та Клайпеді. Зокрема, 23 серпня 1991 р. було демонтовано пам'ятник Леніну та пам'ятник-гармату на площі Перемоги, м. Клайпеди [5]. У цей же день було демонтовано пам'ятник Леніну на Лукішській площі у Вільнюсі. За подібним сценарієм

відбувалися події й в Україні. Так, на хвилі Революції на граніті у 1990 році розпочався лєнінопад переважно у західноукраїнському регіоні, де при владі перебували національно-демократичні сили та у Києві, який був епіцентром революційних подій. Зокрема 1 липня 1990 р. у м. Червоноград Львівської області був повалений перший в УРСР пам'ятник Леніну, за ним впали Леніни у всіх містах та селах трьох галицьких областей. Загалом до 24 серпня 1991 року лише у Львівській області знесли 246 пам'ятників Леніну [6]. Хоча у Київській, Полтавській, Житомирській, Черкаській та Вінницькій областях випадки демонтажу пам'ятників радянським діячам на початку 1990-х були поодинокими. Єдиним обласним центром, де на той час прибрали центральний пам'ятник Леніну, стала Вінниця [7]. Також на початку 1990-х рр. було перейменовано незначну кількість радянських топонімів, наприклад: м. Сталіно на Донецьк, Жданов на Маріуполь, Ворошиловград на Луганськ, Комунарськ на Алчевськ, Червоноармійськ на Радивилів [8].

Як бачимо, в обох республіках на початковому етапі декомунізації ці процеси були стихійними, що свідчить про реалізацію однієї стратегії обома країнами. Проте, після закінчення гострої фази й здобуття країнами незалежності стратегічні сценарії обох держав почали різнитися. Зокрема Литва обрала стратегію лагідної декомунізації. Свідченням цього є те, практично відразу у Литві було створено парк для радянських монументів та іншої символіки – Грутас, куди ще на початку 1990-х рр. звезли близько 100 скульптур [9]. Також під тиском РФ Литва стала на захист пам'ятників часів Другої світової війни [10]. Тому в Литві у 1990-х рр. процес декомунізації пройшов спокійно. Водночас Україна після здобуття незалежності у 1991 р. нової стратегії у політиці пам'яті не вибудувала, тому цей процес й надалі був хаотичним, а подекуди й точковим. Статистика свідчить, що до 1993 р. по всій Україні було повалено близько 2 тис. пам'ятників Леніну, а з 1994 р. цей процес пішов на спад, адже до початку 2000-х років було демонтовано тільки 600 споруд [11; 12]. Єдиною сферою, до якої ще торкнулася рука декомунізації була – освіта, наука й ЗМІ: наприклад, з навчальних програм прибрали вивчення основ комуністичної ідеології та історії комуністичної партії, припинилися «добровільно-примусові» маніфестації, а також зникла комуністична цензура в пресі [13].

Показовими у політиці декомунізації для обох країн виявилися перші десятиліття 2000-х років. З початком нового тисячоліття та з приходом до

влади у РФ В. Путіна Росією було значно розширено набір зовнішньополітичних інструментів з метою тиску на сусідні країни, у тому числі й через політику пам'яті. Постійне втручання Росії у внутрішню політику Литви з гуманітарних питань мало наслідком те, що у 2008 р. литовська влада змінила стратегію вдавшись до радикальних кроків – вона заборонила публічне демонстрування радянських знаків, особливо під час широкомасштабних подій, на кшталт 9 травня [14]; у липні 2015 р. у Вільнюсі демонтували скульптури робітників і солдатів, встановлені на Зеленому мосту в центрі міста [15]; у 2017 р. в мерії Вільнюса заявили про намір відмовитися від назв вулиць і площ, пов'язаних з письменниками, громадськими та політичними діячами, які співпрацювали з радянським режимом [16]; поблизу радянських пам'ятників було встановлено таблички, на яких написано, що «ідеологічні написи радянського періоду» на монументах «не відповідають історичній правді» тощо [17]. Дещо іншою була декомунізаційна стратегія в Україні. У період другої каденції Л. Кучми вона характеризувалась не ліквідацією комуністичних залишків, а створенням нової національної символіки та частковим відновленням історичної пам'яті. Ця практика значно була посилена у 2005 по 2008 роках, коли президентом України був В. Ющенко. Попри потужний опір комуністів та проросійських сил він намагався запровадити системну декомунізацію через відновлення національної пам'яті довкола подій Голодомору 1932–1933 років в Україні» [18]; через спорудження нових пам'ятників й меморіалів; демонтаж низки пам'ятників радянським діячам, зокрема бл. 600 монументів Ульянову [6]; перейменування 2754 назв топонімічних об'єктів. Хоча слід зауважити, що південніше та ближче до кордонів Росії ситуація лишалася незмінною. Також політика пам'яті започаткована В. Ющенком була згорнута після приходу до влади В. Януковича. Його бачення політики пам'яті зводилось до зближення з Росією у тому числі й через повернення культу «Великої Вітчизняної війни» та відмежування від злочинів комунізму [19; 20]. Ні про який демонтаж скульптур радянського періоду мова не йшла. Наприклад, станом на 2012 рік лише центральних вулиць і площ імені Леніна в містах і селах України налічувалось понад 4,5 тис., і це без урахування інших комуністичних назв [8]. Початок Революції гідності у листопаді 2013 року в Україні кардинально вплинув і на політику пам'яті. Розпочався новий етап стихійної декомунізації, яка у 2015 році переросла у правовий вимір. Результати системної декомунізації не забарилися, адже до 2020 р. в

Україні було: перейменовано 26 районів і 991 населений пункт, 51 493 вулиці, провулки, площі й інші об'єкти топоніміки; 75 закладів освіти, 33, залізничні об'єкти, 2 морські порти, демонтовано 2409 пам'ятників і пам'ятних знаків, із них – 1324 Леніну [21], а також пам'ятники Котовському [22], М. Калініну, Жукову [23]. Відновлено понад 300 історичних назв, з них близько 70 належать до культурної спадщини корінних народів та національних громад України – кримських татар, болгар, греків, євреїв та інших [24]. Попри нищівну критику декомунізації слід відзначити, що законодавче регулювання по очищенню публічного простору від радянських тоталітарних символів мало свої плюси. Зокрема, почали з'являтися парки-музеї радянської епохи у м. Путивль Сумської області, в Тарутинському районі Одеської області у 2017 р. [25; 26] та ін.

В цілому, аналіз декомунізаційних стратегій обох країн показує, що вагомий вплив на обрання тієї чи іншої тактики мали специфічні параметри, притаманні цим країнам, а саме: географічне розташування, тривалість перебування у складі СРСР (Україна з 1919 р., Литва з 1940 р.); щільність насичення країни комуністичною символікою (наприклад, кількість пам'ятників у Литві вимірювалася кількома сотнями, у той час, як в Україні десятками тисяч), внутрішньо- та зовнішньополітичні чинники (наявність в Україні та відсутність в Литві чималого прошарку комуністів; політичний тиск з боку РФ). Також вище викладені факти свідчать про ланцюговий принцип у підходах до декомунізації обох країн, зокрема мова йде про кінець 1980-х рр., коли країни відновлювали свою незалежність та після російської агресії, яку вона розгорнула проти України у 2014 році.

1. Lietuvos respublikos monumentų atstatymas: Vytauto Didžiojo paminklas. «*Atminties vietos*», 21.03.2021. URL: <https://www.atmintiesvietos.lt/lt/tekstai/moksliniai-ir-publicistiniai-kauno-tyrimai/lietuvos-respublikos-monumentu-atstatymas-vytauto-didziojo-paminklas/>.
2. Декомунізація і люстрація: досвід Литви для українців. *Українська газета «Час»*, 08 травня 2019. URL: <http://surf.li/odmu>.
3. Юзич І. Як декомунізувалася Литва. *Збруч*, 25 квітня 2015. URL: <https://zbruc.eu/node/35448>.
4. Sovietmečio reliktai. *Kauno apskrities viešoji biblioteka*, 21.03. 2021. URL: <https://www.kvb.lt/lt/krastieciams/gallery/175-sovietmecio-reliktai>.

5. Vainorius M. Išskirtinio sovietinio paminklo akcentas liko Klaipėdoje. *Atvira Klaipėda*. 2020-05-27. URL: <https://www.atviraklaipeda.lt/2020/05/27/isskirtinio-sovietinio-paminklo-akcentas-liko-klaipedoje/>.
6. Подобед П. Від ленінізму до ленінопаду. *Радіо Свобода*, 30 грудня 2014. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26770232.html>.
7. Гайдай О. Протистояння навколо минулого, або пам'ятники Леніну в Центральній Україні. *Україна Модерна*, 2014. URL: <https://uamoderna.com/demontazh-pamyati/gaidai-lenin-monuments>.
8. Лебедь Р. «Червоні» вулиці: Ленін досі домінує на мапі України. *BBC Україна*, 15 червня, 2012. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2012/06/120614_lenins_streets_rl.
9. Grigaliūnaitė V. Sovietinio režimo simbolis – Lenino paminklas – Vilniaus Lukiškių aikštę paliko be kojų ir piršto. *15min*, 2020 kovo 11d. URL: https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/sovietinio-rezimo-simbolis-lenino-paminklas-vilniaus-lukiskiu-aikste-paliko-be-koju-ir-pirsto-56-1286494#_?copied.
10. Dumalakas A. Niokoti ir griauti paminklus seniai tapo kasdienybe Skaitykite. *«Lietuvos rytas»*, 2019.04.15. URL: <https://www.lrytas.lt/kultura/daile/2019/04/15/news/niokoti-ir-griauti-paminklus-seniai-tapo-kasdienybe-9956501/>.
11. Червоненко В. Падіння Ленінів: наскільки глибока «дерадянізація» України. *BBC Україна*, 30 вересня 2014. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/09/140930_soviet_heritage_ukraine_vc.
12. Декомунізація. *Український інститут національної пам'яті*. Офіц. сайт, 2021. URL: <https://old.uinp.gov.ua/page/dekomunizatsiya-0>.
13. Пустовгар О. Декомунізація в Україні і на Полтавщині: історичний поступ. Інтернет-видання «Полтавщина», 8 квітня 2021. URL: <https://poltava.to/project/6765/>.
14. Leedu karistab 9. mail Nõukogude sümboolika eest. *DELFI*, 04 травня 2010. URL: <https://www.delfi.ee/news/paevauudised/valismaa/leedu-karistab-9-mail-noukogude-symboolika-eest?id=30838777>.
15. Война с памятниками: как в разных странах сносят советские монументы. *РБК*, 26 июля 2017. URL: <https://www.rbc.ru/photoreport/26/07/2017/597733189a79471ff533720d>.
16. У Вільнюсі зібралися остаточно декомунізувати назви вулиць. *LB.ua*. 3 грудня 2017. URL: https://lb.ua/world/2017/12/03/383687_vilnyuse_sobralis_okonchatelno.html.
17. Ганкевич Р. Біля радянських пам'ятників у Литві встановили таблички «про невідповідність правді». *Zaxid.net*. 22 жовтня 2017. URL: https://zaxid.net/bilya_radyanskih_pamyatnikov_u_litvi_vstanovili_tablichki_pro_ne_vidpovidnist_pravdi_n1439537.
18. Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні. *Указ Президента N 250/2007*, 28 березня 2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/250/2007#Text>.

19. Драч М. Комуністичні символи: як і коли з ними має розпрощатися Україна. *Радіо Свобода*, 29 травня 2008. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1119063.html>.
20. Гриценко О. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. К.: «К.І.С.», 2017. 1136 с. (С. 865, 914).
21. 9 квітня виповнилося 5 років, як в Україні розпочалася декомунізація на законодавчому рівні. *Український інститут національної пам'яті*, 09 квітня 2020. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/9-kvitnya-vypovnylosya-5-rokiv-yak-v-ukrayini-rozpochalasya-dekomunizaciya-na-zakonodavchomu-rivni>.
22. Кипоренко І. В Одеській області демонтували пам'ятник радянському комкору Котовському. *Суспільне*, 5 травня 2020. URL: <https://suspilne.media/31397-v-odeskij-oblasti-demontuvali-pamatnik-radanskomu-komkoru-kotovskomu/>.
23. Ігошина О. В Одесі демонтували барельєф маршалу Жукову. *Суспільне*, 4 лютого 2020. URL: <https://suspilne.media/12457-v-odesi-demontuvali-barelefmarsalu-zukovu/>.
24. Ленінопад, як прощання з радянським минулим. *Український інститут національної пам'яті*, 2017. URL: <https://old.uinp.gov.ua/news/leninopad-yak-proshchannya-z-radyanskim-minulim>.
25. Музей «Парк радянського періоду». *Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі*. 2021. URL: <http://putivl-zapovidnyk.pp.ua/spadschina/muzej-park-radjanskogo-periodu.php>.
26. Івануха М. На Одещині облаштували музей знесених пам'ятників. *Суспільне | відеоновини*, 7 червня 2020. URL: <https://suspilne.media/39130-zneseni-komunistichni-pamatniki-v-etnoparku-na-odesini-suspilne-videonovini/>.